

שיתופי פעולה בין ישראל ומדינות ערב בשנת 2019

יצחק גל, ד"ר חיים, ד"ר מורן זגה,
עינת לוי, ד"ר רונן זיידל

תוכן עניינים

- 3 ישראל-ירדן: הדרדרות מתמשכת / יצחק גל
- 7 ישראל-מצרים: התחממות אסטרטגית וריחוק אזרחי? / השגריר בדימוס ד"ר חיים קורן
- 10 ישראל-איחוד האמירויות: מהתחממות מדינית להתקרבות אזרחית / ד"ר מורן זגה
- 14 ישראל-מרוקו: התחממות מלמטה למעלה / עינת לוי
- 18 ישראל-עיראק: בין אתגר ביטחוני להתקרבות אזרחית / ד"ר רונן זיידל

ישראל-ירדן: הדרדרות מתמשכת

יצחק גל*

א. מבוא

במשך שנים רבות טרם חתימת הסכם השלום בין ישראל לירדן, שררו בין המדינות יחסים של מעין הסכם הגנה-דה-פקטו. הסכם השלום שנחתם ב-1994 סיפק לממלכה ההאשמית עוגן אסטרטגי חשוב ביותר: ייצוב וחזקת מטריית ההגנה הישראלית, ובמשולב גם חיזוק היחסים האסטרטגיים של ירדן עם ארה"ב. הסכם השלום הפך לאחד מעמודי התווך של היציבות המדינית-אסטרטגית גם עבור ישראל, כפי שהוצג במחקר מקיף שנערך לגבי יחסים אלו בשנת 2018. שתי המדינות הצליחו לפתח שיתוף פעולה ביטחוני נרחב. בתחילת הדרך, חלו ביניהן התפתחויות חיוביות משמעותיות גם במישור הכלכלי. חתימת הסכם הסחר הירדני-אמריקאי-ישראלי, בשנת 1998, להקמת אזורי תעשייה המזכים בהקלות מיוחדות ביצוא לארה"ב (QIZ Agreement) הייתה פרי חשוב של הסכם השלום. הסכם הסחר הניב סדרת הסכמי-המשך כלכליים שהעלו את ירדן על דרך המלך לצמיחה מואצת המבוססת על גידול מהיר ביצוא, והעמיד אותה ככוח מוביל בעולם הערבי בכל הנוגע להשתלבות בכלכלה הגלובלית. בין ישראל לירדן התפתח שיתוף פעולה משמעותי בתיירות ובתעשייה, במיוחד בתעשיית הביגוד, וכן בתחום המים.

בעשור האחרון נזנחו היחסים הכלכליים, המדיניים והאזרחיים בין שתי המדינות, והיקף שיתוף הפעולה ביניהן הצטמצם מאוד. המכשול החמור ביותר ליחסים היה והינו הסכסוך הישראלי-פלסטיני, אשר מערער את יחסי ישראל-ירדן ומוביל לניכור ועוינות בדעת הקהל הירדנית. למחלוקות הנוגעות לאל-חרם א-שריף/הר הבית פוטנציאל נפיץ במיוחד. סוגיות מדיניות נוספות המעכירות את היחסים כוללות: אזכורים חוזרים ונשנים בישראל של רעיון "ירדן היא פלסטין", ואירועים שמתסיסים את דעת הקהל הירדנית, כגון מעצר של אזרחים ירדנים בישראל. חומרה מיוחדת נודעת לסוגית סיפוח אפשרי של בקעת הירדן (בצד הפלסטיני) על ידי ישראל.

מעבר לכל הסוגיות הללו, ההנהגה והציבור בירדן שותפים לתחושה מעיקה שישראל אינה מכבדת את ירדן, מתעלמת מהאינטרסים והרגישויות שלה, ופעם אחר פעם מעמידה את הנהגתה במצבים קשים, עד כדי סיכון יציבותה. נייר זה סוקר את ההתפתחויות העיקריות ביחסים בין המדינות במהלך שנת 2019, על רקע המאפיינים שתוארו לעיל.

ב. התפתחויות עיקריות בשנת 2019

התחום המדיני

רמת שיתוף הפעולה המדיני בין המדינות מוגבלת ונשחקת בהתמדה בשנים האחרונות. בעבר, היחסים המדיניים היו ברמה גבוהה דיה כדי לגבור על משברים רציניים, כגון ניסיון ההתנקשות בחאלד משעל ב-1997 או הפיגוע שביצע חייל ירדני באי השלום בנהריים באותה שנה. ואולם, בשנים האחרונות, היחסים הורעו עד כדי אי נכונות של המלך הירדני לשוחח עם ראש הממשלה הישראלי. כתוצאה מהרעת היחסים, הצדדים מתקשים להתגבר אפילו על קשיים מינוריים. בנוסף לכך, שחיקת היחסים המדיניים והדיפלומטיים מותירה עשרות סוגיות וטענות ירדניות כלפי ישראל (בתחומים אזרחיים וכלכליים) בלתי פתורות. הצטברות הסוגיות הללו מרעילה את היחסים בין ישראל לירדן ומעצימה את המגמה השלילית. הדרדרות היחסים קיבלה ביטוי בולט בשנת 2019 בכישלון הטיפול בסוגיית מובלעות צופר ונהריים. חוזה השלום נחתם בכוונה ברורה לקיים את ההסדרים המיוחדים בשתי המובלעות למשך שנים רבות. חידוש ההסכם לאחר 25 שנים היה אמור להיות מהלך אוטומטי, אך התקשורת הלקויה בין הצדדים, חוסר האמון והצטברות סוגיות שנויות במחלוקות בלתי מטופלות הביאו את ירדן לתבוע חזרה את השטחים. הדבר

* יצחק גל הוא חוקר במכון מיתווים ועוסק שנים רבות במחקר של כלכלת המזרח התיכון ועולם העסקים הערבי. יצחק משמש יועץ כלכלי ועסקי בתחום זה לגופים ממשלתיים וציבוריים, ישראלים ובינלאומיים. חברת הייעוץ שיצחק מנהל מייעצת ומלווה חברות עסקיות בפעילותן בשוקי המזרח התיכון.

חייב את ישראל לטפל בחידוש ההסכם מבעוד מועד ובהקשר רחב יותר של מערכת היחסים. כיוון שלא היה טיפול מסודר כמתבקש, ועל רקע היחסים המורעלים, סוגיית המובלעות הפכה לבעיה פוליטית קשה מבחינת ממשלת ירדן והמלך, והסתיימה [בדחייה](#) בקשתה של ישראל להאריך את הסכם חכירת הקרקע. העיכובים המתמשכים במימוש מהלכים שהוסכמו בתחום המים, החיוניים להקלת המחסור החמור במים בירדן, העמיקו את האווירה המורעלת בין המדינות. בראש הסוגיות הללו עומד פרויקט תעלת הימים שתוכנן לכלול מתקן התפלה גדול בעקבה. בישראל התגבשה עמדה כי אין לפרויקט היתכנות – הן מההיבט הכלכלי והן מההיבט הסביבתי. אולם, במקום לדון עם הירדנים על חלופות שיתנו מענה לצורך הירדני הדוחק במקורות מים חדשים, ישראל הקפידה בפועל את הטיפול בו, באופן חד-צדדי. במקביל, גם מהלכים מוסכמים לגבי הגדלת כמות המים המוזרמת מהכנרת לשימושם של הירדנים [נדחו](#) [שוב](#) [ושבו](#), עם ובלי קשר להקפאת פרויקט תעלת הימים.

על רקע זה, הפכה בסוף 2019 סוגייה שולית של מעצר מנהלי של שני אזרחים ירדנים על ידי ישראל, למשבר מדיני בין שתי המדינות. הירדנים חשו, יותר ויותר, כי ישראל אינה מכבדת את המלך, מתעלמת מהאינטרסים החיוניים של ירדן, ואף מפרה באופן בוטה את מחויבותיה על פי הסכם השלום. הדוגמה הבולטת והחמורה ביותר למהלכים ישראלים מסוג זה, עבור הירדנים, הוא [השיח](#) בנושא [סיפוח](#) בקעת הירדן, הנערך בישראל תוך התעלמות מוחלטת מממלכת ירדן כצד בעל עניין חיוני בנושא זה. [שיח](#) זה החל בהתבטאויות של ראש הממשלה נתניהו ערב מערכת הבחירות השנייה (בספטמבר 2019), על פי המדווח בניגוד לעמדת מערכת הביטחון, ולאחר מכן, לקראת ואחרי הפרסום של תכנית טראמפ, פרסם נתניהו הודעות על מהלכים מעשיים הצפויים להינקט באופן מידי. לכך התווספו הודעות תמיכה בסיפוח של מפלגת כחול לבן (אם כי תוך התייחסות להסכמה בינלאומית שתידרש). התגובות בירדן להצהרות אלו, על אף [המודעות](#) כי הן נאמרות בתקופת בחירות, היו קשות מאוד [והתייחסו](#) לסכנה הטמונה בצעדים שכאלו להסכם השלום בין המדינות, ואף להסכם השלום בין ישראל ומצרים.

התחום הביטחוני

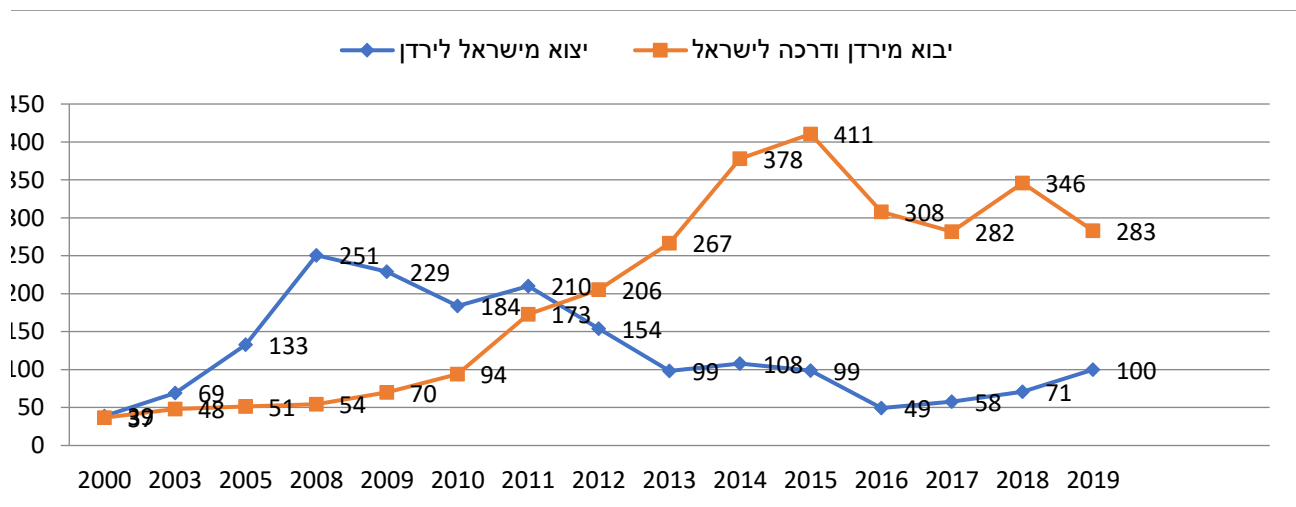
התחום הביטחוני הוא הדוגמה הבולטת ביותר לשיתוף פעולה מפותח בין ישראל וירדן, המניב יתרונות עצומים לשני הצדדים. שיתוף הפעולה הרחב בתחום זה מתאפשר כיוון ששתי הממשלות זיהו את הצורך החיוני בו, והשקיעו את הרצון, המאמצים, המשאבים ותשומת הלב שנדרשו כדי לפתח אותו ולקיימו, למרות ההתפתחויות השליליות בתחומים האחרים. היותה של הפעילות בתחום זה חשאית ברובה, מונעת דיווח על אירועים ספציפיים שהתרחשו ב-2019. יתרה מכך, העובדה ששיתוף הפעולה הביטחוני מתרחש מתחת לפני השטח, אין בו על מנת לחזק את התפיסה הציבורית בשני הצדדים בדבר חיוניות הקשרים. אולם, חשוב לקחת בחשבון כי מצב אנומלי זה, של יחסים מצוינים בתחום הביטחוני לצד יחסים מורעלים בתחומים האחרים, אינו בר-קיימא. ללא שיפור ממשי לרוחב החזית של מערכת היחסים הישראלית-ירדנית, יהיה קושי גובר והולך להמשיך ולקיים את מערכת היחסים הטובה גם בתחום הביטחוני.

התחום הכלכלי

בתחום זה הסתמנו בשנים האחרונות שתי מגמות סותרות. בכמה תחומים מוגדרים, המתנהלים בפרופיל ציבורי ותקשורתי נמוך, וכן בכמה תחומים שיש בהן אינטרס חיוני מיוחד לירדן, נרשמו התפתחויות חיוביות, חלקן אף בעלות משקל כלכלי רב. אולם, מעבר לתחומים מוגדרים אלו, מערכת היחסים המורעלת מתבטאת בחרם ירדני כמעט מוחלט, בפועל, על סחר ופעילות כלכלית ועסקית גלויה עם ישראל וישראלים. התחום החשוב ביותר בו נרשמה התפתחות חיובית הוא [תחום הגז](#). בשנת 2016 החל יצוא גז מישראל (משדה תמר) למפעלי ים המלח הירדניים. בסוף שנת 2019, החלה אספקת גז משדה לויתן הישראלי לחברת החשמל הירדנית NEPCO (במקביל לתחילת אספקה למצרים ולשווק הישראלי). זאת, על פי חוזה אספקה ל-15 שנה (שנחתם בשנת 2016) בהיקף כולל של 10 מיליארד דולר. מתוך התחשבות בהתנגדות העזה הקיימת בציבור ובמערכת הפוליטית הירדנית (במיוחד בפרלמנט) לשיתוף פעולה עם ישראל, אספקת הגז מתבצעת בפועל באמצעות חברה זרה. באופן זה, אין עסקה ישירה בין חברה ישראלית לחברה ירדנית. עם תחילת האספקה לירדן ולמצרים, ישראל מתחברת למערכת הגז האזורית – הן מבחינה מסחרית והן מבחינת הפריסה והשימוש בתשתיות הולכת הגז.

תחום נוסף בו נרשמת מגמה חיובית מתמשכת, מזה קרוב לעשור, הוא סחר הטכני. סחר זה מורכב בעיקרו מיבוא ישראלי מהמפרץ המגיע לישראל דרך ירדן, בעיקר של מוצרי התעשיות הכימיות והפטרו-כימיות במפרץ, וכן יבוא מוצרי צריכה שונים מאזורי הסחר החופשי הגדולים במפרץ. יבוא זה מהמפרץ נרשם בנתוני הסחר הרשמיים של ישראל כיבוא מירדן, ומתבטא בגידול מהיר, לכאורה, של היבוא הישראלי מירדן. בניכוי יצוא הגז הישראלי לירדן, הסחר הדו-צדדי בין שתי המדינות (כלומר, בניכוי סחר הטכני ויצוא הגז מישראל) התכווץ לממדים זעירים – יצוא ישראלי לירדן של סביב 50 מיליון דולר לשנה ויבוא ישראלי מירדן עצמה הנמוך אף מסכום זה. נתוני היצוא מישראל המוצגים בלוח להלן כוללים כבר, מאז שנת 2016, יצוא גדל והולך של גז (17 מיליון דולר בשנת 2016, 37 מיליון דולר בשנת 2018 ו-50 מיליון דולר בשנת 2019). בשנת 2020, יצוא הגז הישראלי לירדן צפוי לזנק הרבה מעבר לחצי מיליארד דולר.

הסחר הישראלי עם ירדן ודרכה לישראל (כולל גז וסחר טכני) 2000-2019
(במיליוני דולרים)

מקור: ישראל, למ"ס, סטטיסטיקה של סחר חוץ, לוח 2.ד – ארצות הסחר – יבוא ויצוא, 2020.

גם נתיב הסחר מירדן דרך נמל חיפה, שיכול היה להגדיל עד מאד את היצוא החקלאי של ירדן לשווקים באירופה, פועל בהיקף קטן בהרבה מהפוטנציאל הטמון בו. תחום נוסף שיש בו נגיעה ישראלית הוא הסחר הירדני-פלסטיני. סחר זה גדל משמעותית בשנים האחרונות, במידה רבה כתוצאה משיפור משמעותי בתשתיות ובשירות ליצואנים וליבואנים הפלסטינים במעבר הגבול המלך חוסיין ("גשר אלנבי"). שיפור זה נובע מפעילות ומאמצים של רשות שדות התעופה של ישראל (המפעילה את המעבר). עם זאת, הירדנים טוענים שישראל מציבה עדיין חסמים גבוהים בפני יצוא לרשות הפלסטינית, שירדן רואה בה שוק טבעי שלה.

שיתוף פעולה משמעותי התפתח גם בתחומי התיירות, המלונאות והתעופה. בתחומים אלו ניתן להצביע על תיירות ישראלית לירדן בהיקף לא גדול (בעיקר תיירות נופש של ערבים אזרחי ישראל וכן ביקורי ישראלים בפטרה וסיורים מדבריים בדרום ירדן), טיסות של ישראלים למזרח דרך עמאן, טיסות של עולי רגל ישראלים לחאג' דרך ירדן, ותעסוקה מוגבלת של ירדנים במלונות באילת. אולם, גם בתחום זה, שיתוף הפעולה בפועל משקף מעט מזער של הפוטנציאל.

התחום האזרחי

השכנות המיידית בין שתי המדינות, ועובדת היותן יחידה גיאוגרפית אחת בתחומים רבים מאוד של תשתיות פיזיות וצרכים אזרחיים, מזמינה שיתופי פעולה בין המדינות בקשת רחבה של נושאים אזרחיים, לצד שיתוף הפעולה הכלכלי. אולם, מתוך עשרות הסכמים שנחתמו בתקופה הראשונה שלאחר הסכם השלום הישראלי-ירדני, ניתן להצביע על מידה מסוימת של יישום בכמה תחומים בלבד (תחבורה, מעברי

הגבול, הסדרים שקשורים בגבול הימי והאווירי, ואיכות הסביבה). בתחומים אחרים (תרבות ומדע, אנרגיה, לחימה בפשע ובסמים, בריאות ורפואה ועוד) יישום ההסכמים הוא מצומצם מאוד.

אזרחי ישראל הערבים ממשיכים להיות הגורם הפעיל ביותר בתחום שיתוף הפעולה האזרחי. לצד ההיבט התיירותי, הביטוי המובהק ביותר של שיתוף פעולה אזרחי הוא מספרם הגדול של צעירים ערבים ישראלים הלומדים באוניברסיטאות ירדניות. שיתוף פעולה מצומצם קיים גם בתחום הסביבה. בתחום זה בולטת הפעילות של כמה ארגונים לא ממשלתיים, כמו ארגון EcoPeace ומכון ערבה. כמה גופי חברה אזרחית חשובים, אשר היו פעילים מאוד בעשור הראשון שלאחר הסכם השלום (למשל, לשכת המסחר והתעשייה ישראל-ירדן) אינם פעילים עוד. עם זאת, גם בשנת 2019 נמשכה פעילות מצומצמת של כמה ארגונים וקבוצות מחקר ומדיניות, ישראלים וירדנים, המשמרים קשר ופעילות משותפת.

ג. סיכום ומסקנות

שנת 2019 סימנה הידרדרות נוספת ביחסים – עד לדרגה שנכון להגדירה "יחסים מורעלים". לצד המשך ההתעלמות הבוטה של ישראל מרגישויות ואינטרסים ירדניים בתחומים מדיניים (כמו אל-חראם א-שריף/הר הבית) וכלכליים (מים ועוד), הצטרף הנושא הנפיץ במיוחד של סיפוח בקעת הירדן. התחום הביטחוני המשיך להיות התחום המרכזי עליו מושתתים היחסים בין המדינות, אך הוא מתנהל ברובו מתחת לפני השטח. בשיתופי פעולה אזרחיים וכלכליים חלה ירידה, למעט בתחום הגז, אשר מהווה סוגיה אסטרטגית.

יחד עם זאת, ועל אף התסכול, הכעס והאכזבה בצד הירדני כלפי ישראל, ניתן לצקת תוכן מחודש ביחסים ולשקם אותם. לשתי המדינות אינטרס ברור בשיתוף פעולה. הפוטנציאל העצום, המדיני והכלכלי, של היחסים יוצר תמריצים חזקים למימוש. בהתחשב במצב המורעל אליו הידרדרו היחסים, שיקום שלהם מחייב מהלך מקיף של אתחול, תוך הענקת עדיפות גבוהה ליחסים עם ירדן בסדר היום הלאומי של ישראל: לבנות ערוצי דיאלוג חדשים, להיות קשובים לצרכיה ותלונותיה של ירדן ולהתניע מחדש פרויקטים משותפים. בהקשר זה, יש חשיבות רבה לשיקום האמינות של ישראל מול הירדנים. הבטחות והתחייבויות ישראליות חייבות להיות מיושמות באופן קפדני ותוך מחויבות למימוש והמשכיות שלהן לטווח ארוך.

חשיבות מיוחדת יש לסוגיית הסיפוח של בקעת הירדן וכן לשינוי הסטטוס קוו באל-חרם א-שריף/הר הבית. שתיהן סוגיות בעלות פוטנציאל נפיץ במיוחד מבחינת השלטון הירדני והיציבות של הממלכה. מעבר להימנעות מפעולות והצהרות בשני הנושאים הרגישים הללו, אתחול היחסים צריך לכלול שיתוף פעולה כלכלי – פרויקטים בעלי השפעה מהותית, מהירה ונראות גבוהה. בהקשר זה, יש להעניק עדיפות לתחום המים. לקדם במהירות את פרויקט מתקן התפלת המים בעקבה (ואף לנתק אותו מפרויקט תעלת הימים במידת הצורך), ובמקביל לנצל את שנת הגשמים הברוכה ומפלס הכנרת הגבוה כדי להאיץ את הרחבת האספקה של מים מהכנרת לירדן. מעבר לכך, יש לקדם תכנית כוללת לשיתוף פעולה ישראל-ירדני נרחב בתחומי המים והאנרגיה: להרחיב את שיתוף הפעולה בתחום הגז גם לתחומים כמו אספקת חשמל לישראל משדות סולריים בירדן, אספקת מים מותפלים מהים התיכון לירדן, ומיזמים אחרים בתחום המים, לרבות שיתוף פעולה בשיקום נהר הירדן וים המלח.

ישראל-מצרים: התחממות אסטרטגית וריחוק אזרחי?

השגריר בדימוס ד"ר חיים קורן*

א. מבוא

מאז עליית א-סיסי לשלטון ב-2014, מתאפיינים יחסי ישראל ומצרים בשיתוף פעולה ביטחוני-אסטרטגי. בבסיס שיתוף הפעולה עומדת תפיסת איראן וארגוני הטרור האסלאמיים הרדיקליים כאיום משותף, לצד עניין משותף בניהול הסוגיה הפלסטינית בכלל והמרחב של עזה בפרט. במתח הקבוע שבין אידיאולוגיה לאינטרסים, ממשכה מצרים לחתור להשגת הסדר בין ישראל לפלסטינים (עם הפתח, החמאס ושאר הארגונים הפלסטינים) ומעוניינת להביא לפני כן לפיוס פנים-פלסטיני (בין ההנהגות ברמאללה ובעזה). מעמדה כמתווכת החשובה בין החמאס לישראל ב"הסדרות" השונות הוא חיוני, ובאמצעותו היא זוכה ליוקרה בינלאומית כמובילת מהלכים אזוריים חשובים.

תפקידה של מצרים כמתווכת שמקובלת על כל הצדדים הרלבנטיים, מאפשר לה לדאוג שההסדרים אליהם היא מסייעת לצדדים להגיע ישרתו גם את האינטרסים שלה, ובהם רצונה להמשיך בשיתוף הפעולה עם ישראל ואף לחתור להתקדמות אסטרטגית עמה בתחומים כגון ביטחון ואנרגיה. שגריר מצרים בישראל ח'אלד עזמי ביטא [בדבריו](#) בכנס הרצליה שנערך ב-2019 את האינטרס המרכזי של מצרים לשמור על יציבותה כמדינת לאום, לנוכח האתגרים האזוריים והשאיפות של מיליוני הצעירים במזרח התיכון (אזור בו [60 אחוזים](#) מתושביו הם מתחת לגיל 30).

בתפיסה הישראלית, השלום הישראלי-מצרי הוא נכס רב חשיבות. ארבעה עשורים של שלום הוכיחו שהוא עמיד בפני תמורות וזעזועים. הוא גם בעל פוטנציאל להתפתח לכדי שיתוף פעולה אסטרטגי. ליחסים בין ישראל למצרים נצרב דימוי של "שלום קר". דימוי זה נשען על מציאות בה כל עוד לא נפתר הסכסוך הישראלי-פלסטיני, קשה למצרים להתקדם לנורמליזציה מלאה עם ישראל, ככל שהאינטרסים המשותפים יהיו חיוניים. על אף שעמדה זו התעמעמה מעט לאור שיתוף הפעולה הביטחוני-אסטרטגי הגובר בין ישראל והמדינות הסוניות באזור, היא עדיין מכתובה את אופי והיקף היחסים.

[מחקר](#) שבחן את הפוטנציאל ושיתופי הפעולה הקיימים בין ישראל ומצרים ופורסם ב-2018, הצביע על השותפות האסטרטגית בין המדינות, לצד הריחוק האזרחי. בהמשך לכך, מאמר זה בוחן את ההתפתחויות שחלו בשנת 2019 ומצביע על המאפיינים המרכזיים ביחסים בין המדינות בשנה החולפת.

ב. פירוט שיתופי הפעולה

הקשר הישראלי-מצרי הוא נכס למדינות האזור, במיוחד אלה השייכות לציר הערבי-מוסלמי סוני, כמו גם לארה"ב ולמעצמות אחרות (רוסיה, האיחוד האירופי, סין והודו). בעיניהן, מדובר בחיזוק ליציבות האזורית שחווה זעזועים רבים. במהלך 2019, הייתה מצרים ציר מרכזי בקשר בין ישראל לפלסטינים, כאשר כל ניסיונות ההסדרה מול החמאס נעשו בתיאום הדוק עם המצרים, כמו גם בתיווך האו"ם ובסיוע כספי של קטר. ישראל ומצרים פעלו שתיהן לצמצם את נוכחותה של איראן במזרח התיכון, לקדם באמצעים דיפלומטיים את הגברת את הסנקציות הבינלאומיות עליה, ולהיאבק בגרורותיה השונות. ישראל ומצרים גם פעלו, כל אחת ממקומה, להגביל את פעילותה של תורכיה במזרח אגן הים התיכון דרך קידום בריתות באזור. הן גם פעלו יחד נגד ארגוני הטרור, תוך תפיסה משותפת של מהות האיום שמשקף מהן ושל הצעדים הנדרשים. גם הראייה שלהם לגבי תפקיד ארה"ב במזרח התיכון היא דומה, והביאה לתיאום ישראלי-מצרי בתחומים רבים.

* השגריר לשעבר ד"ר חיים קורן הוא מרצה במרכז הבינתחומי בהרצליה, לשעבר שגריר ישראל בדרום סודאן ושגריר ישראל למצרים' וחבר צוות חשיבה במכון מיתוים.

שיתוף הפעולה המדיני בין ישראל למרצים והאמון שנבנה ביניהן הביאו את מצרים [לפנות](#) לישראל במהלך 2018 בבקשה שתתווך בינה ובין אתיפיה בסוגיית סכר הרנסנס ("הנהדה"), שיש לה חשיבות אסטרטגית עבור מצרים. ישראל אכן ניסתה להירתם לטובת העניין, [והעלתה](#) את הסוגייה בשיחותיה עם ממשלת אתיפיה. זאת, לאחר שנים בהן נהגו במצרים להאשים את ישראל חדשות לבקרים בגניבת מימי הנילוס. לצד שיתוף הפעולה המדיני, נמשך ב-2019 שיתוף הפעולה הביטחוני בין ישראל למצרים, שמאפיין את יחסי המדינות בשנים האחרונות. שנת 2019 נפתחה [בהצהרה](#) של הנשיא א-סיסי לרשת הטלוויזיה CBS על שיתוף הפעולה הביטחוני חסר התקדים בין המדינות ועל סיועה של ישראל לכוחות המצריים בסיני במאבקם בטרור.

השנה ציינו 40 שנה להסכם השלום בין המדינות. לנוכח התיאור לעיל נדמה היה כי המדינות תחגוגנה את ההסכם בפרופיל גבוה. אולם, בעוד בישראל התקיימו כנסים אקדמיים ואירועים שונים, והנשיא ריבלין [הוביל](#) טקס יחד עם שגריר מצרים בישראל עזמי, במצרים לא התקיימו טקסים ואירועים מקבילים. השגרירות האמריקאית בקהיר ערכה את האירוע היחידי שהתקיים במצרים לציון המאורע, בהשתתפות שגריר ישראל גוברין. שגריר מצרים בארה"ב [השתתף](#), יחד עם מקבילו הישראלי, בטקס לציון 40 שנה להסכם השלום שערכה מחלקת המדינה בושינגטון. השגריר גוברין סיים את תפקידו בסוף יולי 2019, וכיוון שמינוי השגרירה אשר [נבחרה](#) על ידי משרד החוץ עוד באוקטובר 2018 לא הובא לאישור הממשלה, אין לישראל כיום שגריר במצרים.

תחום [האנרגיה](#) הוא הבולט ביותר בשיתוף הפעולה בין ישראל למצרים בשנת 2019, והוא מבוסס על אינטרסים מסחריים-כלכליים לצד מדיניים-אסטרטגיים. צעדים משמעותיים ננקטו השנה לקדם שיתוף פעולה שיאפשר למצרים, ישראל, קפריסין ויוון (ואולי בעתיד גם לבנון) להוות מוקד אזורי להפקת גז טבעי, כבסיס לייצוא לאירופה. בינואר 2019 הושק בקהיר פורום הגז של מזרח אגן הים התיכון (EMGF) בהשתתפות שבע מדינות מהמזרח התיכון ומאירופה, ובהן ישראל והרשות הפלסטינית (אך ללא השתתפות תורכיה ולבנון). שר האנרגיה הישראלי שטייניץ [נפגש](#) עם עמיתו המצרי אל-מולא במהלך התכנסות הפורום לפגישות מצולמות ופומביות. שנה לאחר מכן, בכינוס של שרי ה-EMGF שנערך בינואר 2020 בקהיר כבר הוחלט לשדרג את מעמד הפורום לארגון בינלאומי מוכר, אליו ביקשה גם צרפת להצטרף, ובו ישמשו ארה"ב, האיחוד האירופי והבנק העולמי כמשקיפים. חיזוק שיתוף הפעולה הרב-צדדי בין מדינות מזרח אגן הים התיכון סייע גם לחיזוק הקשרים הדו-צדדיים בין ישראל למצרים.

בספטמבר 2019, חתמה החברה הממשלתית הישראלית קצא"א על חוזה עם בעלי צינור הגז המצרי EMG שיאפשר הזרמת גז טבעי מהמאגרים לווייתן ותמר למצרים. העסקה צפויה להניב לקצא"א עמלה של 200 מיליון ש"ח לשנה. בנוסף, הושגה פשרה בין ממשלת מצרים וחברת החשמל בישראל. על פי הפשרה, המצרים ישלמו לחברת החשמל רק 500 מיליון דולר מתוך 1.76 מיליארד דולר שנפסקו לטובתה בפסק הבוררות הבינלאומי שניתן בעקבות אי-אספקת הגז כמוסכם על ידי מצרים לישראל לפני שנים אחדות. מדובר על "תספורת" של כ-70 אחוזים בגובה התשלום של מצרים. בכך, הוסרו המכשולים האחרונים לאספקת הגז מישראל למצרים, ובינואר 2020 [החלה](#) הזרמת הגז ממאגר לווייתן למצרים. משנת 2021 צפויות השותפות תמר ולווייתן לייצא למצרים כ-6.4 מיליארד מ"ק גז בכל שנה. כל זאת לא היה מתאפשר לולא המגעים האינטנסיביים בין ממשלות ישראל ומצרים וללא המטריה המדינית שניתנה לביצוע העסקות.

מלבד תחום האנרגיה, לא חלו בשנת 2019 שינויים נרחבים בשיתוף הפעולה הכלכלי בין ישראל למצרים. מיזם אזורי התעשייה המשותפים (ה-QIZ) המשיך לפעול במתכונת הקיימת, וכך גם הקשרים בתחום החקלאי. למצער, לא היו מיזמים חדשים בתחום האנרגיה הסולארית, התפלת מים או טכנולוגיות ירוקות שהיו עשויים לסייע מאוד למשק המצרי.

בתחום האזרחי, לא חלה התקדמות בשיתופי פעולה בתחומי המדע, הרפואה, הטכנולוגיה או האקדמיה. המרכז האקדמי הישראלי בקהיר ממשיך לתפקד במקום משכנו ברובע מעאדי וסטודנטים ומרצים מצריים ממשיכים לפקוד אותו. עם זאת, טרם חודשו בו סדרות ההרצאות של מרצים, סופרים ואנשי רוח ישראליים בפני הקהל הפוקד את המרכז. דווקא בתחום התיירות חלה עלייה של תיירים ישראלים המבקרים במצרים, כאשר בסיני ביקרו מאות אלפי ישראלים ובמצרים גופא כמה אלפים. גם בכיוון ההפוך חלה התפתחות

חיובית – גידול במספר הצליינים הקופטים המצרים העולים לרגל לישראל, בעיקר ל"שבת האור" ולחג הפסחא. בשנת 2015 הגיעו כ-5,000 צליינים ובשנת 2019 עמד מספרם על כ-7,000. בדצמבר 2019, [התכנס](#) פורום הצעירים העולמי (WYF) בחסות נשיא מצרים, בשארם א-שייח'. זו יוזמה של א-סיסי להידוק שיתופי פעולה, גם בין מדינות הים התיכון, בתחומים כגון אקלים, מדע, הגירה בלתי חוקית ומאבק בטרור. השתתפות ישראלית בפורום יכולה להיות אפיק נוסף לחיזוק הקשרים האזרחיים בין ישראל ומצרים.

כחלק ממאמץ של מצרים להפגין עמדות ליברליות וסובלניות, בעיקר כלפי מיעוטים דתיים ובהם יהודים וקופטים, חלה התקדמות במחויבות המשטר המצרי לטיפול באתרי מורשת יהודית במצרים. ב-2017 הצהיר א-סיסי שממשלת מצרים תשפץ מתחמים ומוסדות דת יהודיים. שיפוץ נבי דניאל באלכסנדריה החל בשנת 2018 ונחנך בטקס מרשים בינואר 2020, ומתחם בסאתין בקהיר שופץ במהלך 2019 על חשבון ממשלת מצרים. המצרים התנערו מהצורך בשיפוץ לאורך שנים רבות, אך כיום הם דואגים לקדם זאת ואף הקצו לטובת העניין תקציב ממשלתי (ולא מקרנות של מורשת עולמית או קהילות יהודיות ברחבי העולם). מועצת העתיקות במצרים אישרה לרשום 13 חפצים, כולל ספרי תורה, פמוטים ופנסים השייכים לבתי כנסת באלכסנדריה ובערים אחרות במצרים, כהכנה לרישומם תחת חוק הגנת העתיקות. ראש המחלקה המרכזית לעתיקות מחמד מהראן אמר שהצעד לאישור רישום היצירות הוא הראשון מסוגו. יש לציין שלטקס המרשים שהתקיים בבית הכנסת נבי דניאל באלכסנדריה, הוזמנו שגרירים ממדינות רבות אך שגריר ישראל [לא הוזמן](#). האירוע נתפס בעיני המצרים כאירוע יהודי ולא כישראלי.

לצד המפנה החיובי של מצרים בנושא היהודי וההתקדמות בנושאים כמו ביטחון ואנרגיה, ממשיכים ללוות את יחסי ישראל-מצרים מאפייני "השלום הקר". מכשול בולט ביחסי שתי המדינות מוסיף להיות ההימנעות המצרית משיתוף פעולה תרבותי. ייתכן שהזהות הים תיכונית המתחילה לקנות לה אחיזה בחוגים מסוימים במצרים ובישראל, תוכל לעורר דיאלוג שיניב במרוצת הזמן יחסי תרבות פתוחים יותר. הרשתות החברתיות, שמאפשרות שיח ישיר ונרחב עם פלחים לא מבוטלים של האוכלוסייה המצרית, שהיא ברובה צעירה ומתעניינת בהוויות העולם, מהווה זירה נוספת בה ישראל פועלת ושיש בה פוטנציאל להתקרבות אזרחית. [תגובות](#) של גולשים מצרים לעמודי הרשתות החברתיות שמפעיל משרד החוץ בערבית מביעות עניין בנעשה בישראל, בתרבותה, בתפקיד המדע והטכנולוגיה במרקם החיים שלה ובאורחות החיים בה. יחד עם זאת, בוודאי בהשוואה לפעילות דומה כלפי עיראק ומדינות המפרץ, התגובות במצרים הן עדיין שליליות ברובן. קידום התחום התרבותי ביחסים, בשילוב הפוטנציאל הקיים ברשתות החברתיות, הוא כר פעולה להתקרבות נוספת בין ישראל למצרים ומחייב עבודה עקבית וסבלנית.

ג. סיכום

למעלה מארבעה עשורים של יחסי ישראל-מצרים מצביעים על המשכיות ותמורה. שיתוף האינטרסים בין שתי המדינות הוא היסוד לשלום ביניהן, חרף כשלים, אי-הסכמות וחילוקי דעות לאורך השנים. המציאות האזורית והבינלאומית המתגבשת (בעיקר מאז עליית א-סיסי לשלטון) הגבירה את שיתופי הפעולה, אך לא הצליחה להעלים את "הקור" המצרי כלפי יחסי השלום. "השלום הקר" עודדנו נוכח בתחומים כגון תרבות, מדע, רפואה, חקלאות ותעשייה. עם זאת, הקואליציה האזורית שמזהה את איראן כאיום ואת ארגוני האסלאם הרדיקלי כטרוריסטים שיש להילחם בהם, מוסיפה לקשר הישראלי-מצרי נדבך משמעותי נוסף. שיתוף הפעולה הביטחוני הוא יסוד חשוב וחיוני ביחסי ישראל-מצרים. אליו נוסף בשנת 2019 גם שיתוף פעולה חשוב בתחום האנרגיה – דו-צדדי ואזורי – שיש לו חשיבות אסטרטגית, מדינית וכלכלית. לכך יש להוסיף את הסוגייה הפלסטינית, ואת שיתוף הפעולה הישראלי-מצרי לגביה, בייחוד ביחס למציאות בעזה בה יש למצרים תפקיד מרכזי. חשובה גם העובדה שמצרים ביקשה את תיווך ישראל בינה לבין אתיופיה בנושא חיוני למצרים כסכר הרנסנס. והטיפול של ממשלת מצרים בשיפוץ ושימור אתרים יהודיים הוא תופעה מבורכת. ייתכן שהדיון (אמנם עדיין לא בחוגים רחבים) בישראל ובמצרים על השתייכותן לתרבות הים תיכונית, יקדם בעתיד גם שיתוף פעולה אזרחי נרחב יותר ותחושת שותפות אזרחית. אלה יכולים להתפתח גם דרך ערוצי קשר חדשים שמספקות הרשתות החברתיות. חשוב כי ישראל תמנה במהירות שגריר קבוע חדש למצרים, שיוכל לתמוך ולהוביל את מאמצי חיזוק הקשר בין המדינות וניצול ההזדמנויות הקיימות לחימום היחסים.

ישראל-איחוד האמירויות: מהתחממות מדינית להתקרבות אזרחית

ד"ר מורן זגה*

א. מבוא

היחסים בין איחוד האמירויות הערביות וישראל מתאפיינים במידה רבה של עניין הדדי ובצעדי התקרבות זהירים. התקרבות זו נזקפת לזכות האופי הפרגמטי של שתי המדינות והאינטרסים המשותפים להן הכוללים, בין היתר, התנגדות לפרויקט הגרעין האיראני, מאבק בקיצוניות דתית, מסחר אזורי, חתירה למודרניזציה, התמודדות עם סוגיות סביבתיות דומות, והשתתפות באירועים ובפרויקטים משותפים לקהילה הבינלאומית. הזהירות המתוארת והמגבלות הקיימות בשיתופי פעולה בין המדינות נובעות בעיקר מהביקורת האמירתית על התנהלותה של ישראל בסוגיה הפלסטינית, וכתוצאה מכך, מהימנעות איחוד האמירויות מנרמול היחסים עם ישראל באופן רשמי.

[המחקר שנכתב](#) בנושא זה בשנת 2018, במסגרת פרויקט של מכון מיתווים על הפוטנציאל הלא-ממומש של יחסי ישראל עם מדינות ערב, תיאר כיצד איחוד האמירויות וישראל משתפות פעולה בארבעה תחומים מרכזיים: מדיני, ביטחוני, כלכלי ואזרחי. מסקנתו הייתה כי בערוץ הכלכלי מתקיימים שיתופי הפעולה הרבים והמגוונים ביותר, נכון לעת כתיבתו. המחקר גם הצביע על כך שמרבית שיתופי הפעולה בתחומים שנסקרו מושתתים על אינטרסים אד-הוק ועל הזדמנויות משתנות, ועל כן לא ניתן לתאר את הקשר בין המדינות כעקבי או עמוק. מרבית שיתופי הפעולה מתאפיינים בחשאיות, בשל היעדר יחסים פורמליים בין המדינות או נורמליזציה. לצד זאת, שיתופי פעולה המתקיימים במסגרות בינלאומיות, נהנים מלגיטימציה גבוהה יותר ומרמת חשיפה גבוהה יותר. כמה דוגמאות לכך הן התרגולים המשותפים של חילות האוויר של שתי המדינות, ביחד עם יוון, איטליה וארצות הברית; השתתפות ספורטאים ישראלים באירועי ספורט המתקיימים באיחוד האמירויות; ומפגשי מדינאים בפורומים בינלאומיים הנערכים בה. המחקר הציג כיצד מרבית שיתופי הפעולה הללו נובעים מרצונה של איחוד האמירויות להגביר את תפקידה בקהילה הבינלאומית ולשמש מרכז לאירועים ולמפגשים בינלאומיים. במסגרת זו, הקשר עם ישראל עמד למבחן מספר פעמים בשנים האחרונות, ובסופו של דבר התחזק בעקבות הסרת החסמים ההדרגתית מצד האמירותים.

בשנת 2019, איחוד האמירויות חוותה שורה של אירועים שהגדירו את מוקדי העניין ואת סדרי העדיפויות שלה: נסיגת כוחותיה מתימן ומעורבותה בתהליכי ההסדרה בזירה זו; מעורבותה בזירות שונות כגון לוב ומדינות קרן אפריקה; המתרחשות סביב האירועים האלימים במפרץ והמהלכים הדיפלומטיים שנקטה מול איראן; המשך המשבר עם קטר; וכמובן, תשומת הלב של המדינה לעניינים פנימיים כגון הבחירות למועצה הפדרטיבית הלאומית ומאמצי הרחבת כוח העבודה המקומי בשוק העבודה. שינוי מוקדי העניין של איחוד האמירויות התבטא, בין היתר, בדחיקת הסוגיה הפלסטינית לשוליים. ניכר כי בשנת 2019 הייתה ירידה משמעותית בהצהרות תמיכה בפלסטינים ובמעורבות בפועל (או ניסיונות מעורבות) של איחוד האמירויות בזירה זו.

הקשר בין איחוד האמירויות לזירה הפלסטינית היה לאורך השנה רחוק וסמלי, עם המשך [התמיכה ההומניטרית](#) לפלסטינים באמצעות אונר"א, המשך הגיבוי למוחמד דחלאן – מי שנחשב לבן חסותו של מוחמד בן זאיד ולהימור הבלעדי כמעט של איחוד האמירויות ביצירת ערוץ כניסה למעורבותה בזירה הפלסטינית – והמשך הכהונה של משפחת נוסייבה הפלסטינית בתפקידים בכירים באיחוד האמירויות (זאקי נוסייבה כשר בממשלה, ובתו לאנה נוסייבה כשגרירת המדינה לאו"ם). שאלת מידת התמיכה והמחויבות של איחוד האמירויות למאבק הלאומי הפלסטיני נמצאת במחלוקת בין חוקרים ומקבלי החלטות. על אף שהירידה בעיסוק בסוגיה הפלסטינית אינה מעידה בהכרח על ירידה במחויבות, ניתן לשייך זאת לחוסר יכולתה להשפיע בזירה הפלסטינית או להתקרבות הניכרת לישראל. בהיבט הראשון, התפקיד החשוב של קטר ומצרים ברצועת עזה מגביל את מרחב הפעולה ויכולת ההשפעה של דחלאן ואיחוד האמירויות בזירה זו, למעט [במקרים חריגים](#) כמו בחודשים שלאחר משבר קטר מיוני 2017.

* ד"ר מורן זגה היא עמיתת מדיניות במכון מיתווים, וכן עמיתת מחקר בקתדרת חייקין לגיאוגרפיה באוניברסיטת חיפה.

בהיבט השני, במקביל ובניגוד להתרחקות מהזירה הפלסטינית, איחוד האמירויות הפגינה בשנה החולפת פתיחות רבה יותר לישראל ולקהל הישראלי והיהודי. שנת 2019 התאפיינה בשיפור היחסים הלא-רשמיים בין המדינות, ושיתופי הפעולה ביניהן התרבו והפכו למגוונים יותר. החלטת איחוד האמירויות לאפשר את [השתתפותה של ישראל בתערוכת האקספו הבינלאומית שתתקיים במדינה החל באוקטובר 2020](#) הפכה לגורם המרכזי שעיצב השנה את היחסים הישירים בין המדינות, וממשיך לעצב אותם, בתחומים השונים. מאמר זה בוחן את שיתופי הפעולה הקיימים בין ישראל לאיחוד האמירויות, ואת השינויים שחלו בהם במהלך שנת 2019. הוא מתייחס לתחומים המדיני, ביטחוני, כלכלי ואזרחי, ומתאר בקצרה את ההתפתחויות בכל אחד מהם, במטרה למצוא מכנה משותף ולהצביע על מגמות.

ב. פירוט שיתופי הפעולה

הקשרים בין ישראל לאיחוד האמירויות נחלקים לשני סוגים: אלו המתקיימים בין המדינות בהקשר הבינלאומי הרחב ואלו המתקיימים בזיקה ליחסים הישירים ביניהם. הסוג הראשון של הקשרים לרוב גלוי ועליו יפורט בפרק זה. הסוג השני מתאפיין בשיתופי פעולה חשאיים, ועל כן איננו יודעים עליו הרבה, למעט הצהרות מזדמנות של בכירים בנושא.

רבים מהקשרים המתקיימים בחסות בינלאומית נקשרים לחשיבותה של איחוד האמירויות במרחב האזורי והבינלאומי בכלל, ועבור ישראל בפרט. כמדינה המארחת אירועים בינלאומיים רבים, בכירים ישראלים ממשיכים להגיע אליה במסגרות אלו. כך, למשל, שר החוץ ישראל כץ [ביקר](#) באבו דאבי ביוני 2019 במסגרת ועידת האו"ם לענייני סביבה, ומשלחת של בכירים ממשרד המשפטים [ביקרה](#) בכינוס בינלאומי באבו דאבי בחודש דצמבר. על אף הנוכחות הישראלית הגוברת באיחוד האמירויות ופתיחת הדלתות הרחבה מצד האמירותים, אין בכך להעיד על מדיניות סדורה ביחס לישראל. בכירים שונים באיחוד האמירויות מבטאים גישות שונות והסברים שונים למגמת ההתקרבות לישראל. למשל, אנואר גרגאש, שר המדינה לענייני חוץ של איחוד האמירויות, הגדיר [בראיון](#) את הגעת המשלחות הישראליות למדינתו כמחווה משנית (שוליות) וכי פריצת הדרך הגדולה ביחסים תתרחש סביב הירקמותו של תהליך השלום. לעומתו, עבדאללה בן זאיד אל נהיאן, שר החוץ של איחוד האמירויות, מגלה גישה פתוחה יותר. בדצמבר השנה [שיתף](#) בעמוד הטוויטר שלו [כתבה](#) על השותפות החדשה הנרקמת בין ישראל לעולם הערבי. יש המפרשים הודעה זו כאיתות לירושלים על הנכונות לפתח את שיתופי הפעולה בין המדינות, ללא התניה בקידום תהליך מדיני עם הפלסטינים. על אף שלא היתה זו הצהרה רשמית של משרד החוץ, מעמדו של השר הבכיר מהווה משקל חשוב במתן לגיטימציה ובעיצוב הטון המרכזי של השלטון ושל דעת הקהל.

ציר הבריתות המשתקף בכתבה ששיתף עבדאללה בן זאיד אינו בהכרח נגד איראן, כמקובל לחשוב, אלא זה של העולם הערבי המתון אל מול האסלאם הפוליטי וזרמים אסלאמיסטיים רדיקליים, סונים ושיעים כאחד. זרמים אלו נתפסים כאיום עבור מדינות המפרץ והם מובילים ליצירת בריתות חדשות, כולל עם ישראל. הגישות השונות של הבכירים האמירותים ביחס לחשיבותו של תהליך השלום הישראלי-פלסטיני עבור הקשר הדו-צדדי של איחוד האמירויות עם ישראל ממשיכות את המגמה של השנים הקודמות בנושא זה, אולם ניכר כי ישנה עלייה בכמות ההצהרות התומכות בקשר עם ישראל ללא ההקשר הפלסטיני, וכן עליית מדרגה באמירות מסוג זה הנשמעות מצד מדינאים בכירים במדינה. כמו כן, ושלא כבעבר, שגרירויות איחוד האמירויות בעולם פרסמו השנה [איחולים ברשתות החברתיות](#) לרגל החגים היהודיים ויצרו שיח אזרחי ער וחיובי ברשת סביב איחולים אלו משני הצדדים.

מהצד הישראלי, שנת 2019 התאפיינה בצעדים מעשיים יותר לפיתוח הקשרים וליצירת שיח חיובי בין הצדדים. ניכר כי ישנן יותר פניות יזומות של גורמי ממשל ישראלים שונים אל מדינות המפרץ בכלל, ואל איחוד האמירויות בפרט. ראש הממשלה נתניהו ממשיך להביע בהצהרותיו המילוליות והכתובות את רצונה של מדינת ישראל להתקרב למדינות המפרץ. בערוץ הטוויטר שלו בערבית, [הגיב](#) נתניהו על הציפוי של עבדאללה בן זאיד במילים הבאות: "אני מברך על ההתקרבות בין ישראל למדינות ערב רבות. הגיע הזמן להשיג נורמליזציה ושלום." המינוי של ישראל כץ לשר החוץ הביא לריבוי ההתבטאויות מן הסוג הזה. בתפקידו הקודם כשר התחבורה, פעל כץ להרחבת הקשרים עם מדינות המפרץ באמצעות יוזמת "מסילות השלום". על כן, כניסתו למשרד החוץ נחשבת לרוח גבית נוספת לראש הממשלה (שכיהן כשר החוץ הקודם לכץ) בחיזוק קשרים אלו. בעת ביקורו באיחוד האמירויות, הצהיר כץ כי "אני נרגש לעמוד כאן באבו

דאבי ולייצג את האינטרסים של מדינת ישראל מול מדינות המפרץ הערביות. זוהי עליית מדרגה משמעותית בקשר בין ישראל לבין מדינות האזור. אמשיך לפעול ביחד עם ראש הממשלה בנימין נתניהו לקדם את מדיניות הנורמליזציה. " כמו כן, פעל כץ לקידום הסכמי אי-לוחמה עם מדינות המפרץ, הציג אותם בפומבי והסתייע באמריקאים להעביר את המסר לשרי החוץ הערביים, אך טרם זכה להתייחסות פומבית מצדם.

משרד החוץ, אשר בשנים הקודמות היה שחקן שולי בפיתוח הקשרים עם איחוד האמירויות, לקח בשנה זו תפקיד מרכזי יותר ביוזמות לקידום היחסים בין המדינות. השתתפות ישראל באקספו היא [תחת תחומי אחריותו](#), והמשרד [נמצא בקשר עם גורמים רשמיים באיחוד האמירויות](#) במסגרת ההיערכויות לאירוע. בנוסף לכך, החליט משרד החוץ על הפעלתו מחדש של עמוד "[השגרירות הווירטואלית](#)" שתהווה גשר מטעם גורם רשמי למדינות המפרץ, על רקע העניין הגובר של המדינות זו בזו. בדף הטוויטר "[ישראל במפרץ](#)" שהמשרד הקים בשנה החולפת עברו, [מסרים חיוביים](#) אל הקהל באיחוד האמירויות. לעמוד 30,000 עוקבים ומעבר לכך, בשנה האחרונה חלה עלייה של כ-50 אחוזים במספר העוקבים ממדינות המפרץ בעמוד הטוויטר הראשי של משרד החוץ "[ישראל בערבית](#)". ב-2019 נרשמה עלייה בשיעור התגובות, השיתופים והלייקים בעמודי משרד החוץ ברשתות החברתיות וכן עלייה בשיעור התגובות החיוביות של משתמשים במדינות המפרץ. באופן זה, יוזמות דיפלומטיות מחלחלות אל החברה האזרחית באמצעות פלטפורמות משותפות ובכך יוצרות ממד נוסף של קשרים ושיתופי פעולה וירטואליים.

ככל הנראה, הקשרים הביטחוניים נותרו כשהיו במהלך השנה שחלפה. התרגולים האוויריים המשותפים עם צבאות ישראל, איחוד האמירויות, ארה"ב, איטליה ויוון [התקיימו גם ב-2019](#). כמו כן, ידיעות על שיתופי פעולה סביב עסקאות רכישת וקניית ציוד צבאי בין המדינות ממשיכות [לזלוז](#) מדי פעם לתקשורת. אנו למדים [מכתבה](#) שפורסמה ביו יורק טיימס על מוחמד בן זאיד אל נהיאן, יורש העצר של אבו דאבי והמנהיג בפועל של איחוד האמירויות, כי ישראל מכרה לאיחוד האמירויות ציוד טכנולוגי צבאי מתקדם עבור מטוסי ה-F-16 שלה ותוכנות ריגול למכשירים ניידים. זהות החברה הישראלית שמכרה את הציוד הצבאי לא פורסמה, אך עסקאות מסוג זה נחתמות, ככל הנראה, במעורבות הדרגים הפוליטיים הבכירים ביותר בשני הצדדים. עסקאות כאלה מתקיימות גם במעגלים שונים, של יזמים פרטיים ישראלים. כך, איש העסקים הישראלי מתי כוכבי, שהוזכר במחקר הנרחב מ-2018 כמי שמכר לאיחוד האמירויות מערכות הגנה ופיקוח מתקדמות לגבולות המדינה ולרשת המצלמות בדובאי, הוזכר גם השנה בהקשר של [מכירת](#) מטוסי ביון לאיחוד האמירויות, בעסקה ששוויה כשלושה מיליארד שקלים.

בשנים קודמות, הקשרים האזרחיים בין המדינות היו מצומצמים ביותר, וכללו בעיקר קשרים במסגרות בינלאומיות בענפי הספורט השונים. בשנת 2019, הערוץ האזרחי הפך לערוץ המעניין והמגוון ביותר, ולזה שמעיד, יותר מכל התחומים האחרים, על התקרבות משמעותית בין הצדדים. זאת, לצד המשך מגמות שיתופי הפעולה מהשנים הקודמות, בעיקר סביב אירועים אזרחיים בינלאומיים, כגון אירוח ספורטאים בתחרויות [ג'ודו](#), בהן מוצגים סמלי לאום של הנבחרת הישראלית, ותלמידים [באולימפיאדת הרובוטיקה](#).

שנת 2019 הוכרזה באיחוד האמירויות כשנת הסובלנות. במסגרת זו, המדינה חיזקה את הקשר שלה עם הקהילה היהודית בה ומחוץ לה. על אף שיש להבחין בין שיתופי פעולה בהקשר הדתי לבין שיתופי פעולה בהקשר הלאומי, קשה לנתק לגמרי את החיבור בין היהדות לישראליות. לפיכך, כל התקרבות בין-דתית שאיחוד האמירויות יוזמת מקדמת במידת מה, ובעקיפין, גם את הקשר עם ישראל. בשנה זו התרחשו כמה התפתחויות משמעותיות בהיבט זה, כאשר איחוד האמירויות [חיזקה](#) את הלגיטימציה לקיום חיי דת של הקהילה היהודית בדובאי (אם כי עדיין לא הכירה בקהילה באופן רשמי), [הכריזה](#) על הקמת מרכז שלוש הדתות המונותאיסטיות (Abrahamic Center) באבו דאבי בו יוקמו שלושה מבני דת – מסגד, כנסיה ובית כנסת, העניקה [אישור](#) רשמי לתפקיד רב בשלוחת אוניברסיטת ניו יורק באבו דאבי, וקיימה אירועים רב-תרבותיים בהשתתפות נציגים יהודים ודרוזים, חלקם ישראלים. כך, למשל, [התארח](#) המנהיג הרוחני של העדה הדרוזית בישראל מוואפק טריף בוועידת הסובלנות העולמית בדובאי בחסותו של האמיר מוחמד בן ראשיד אל מכתום.

אירוע האקספו, שהוזכר בהיבט הדיפלומטי-מדיני, [משמש הזדמנות](#) גם לשיתופי פעולה אזרחיים בין המדינות. באירוע פומבי זה יוצב בדובאי ביתן ישראלי למשך כחצי שנה ובו יתקיימו תצוגות של חדשנות טכנולוגית ישראלית ומופעים של אמנים ישראליים שונים. הפגנת נוכחות ישראלית מסוג זה במדינה ערבית-מוסלמית תהיה חסרת תקדים. בשלב זה, ברור כי יגיעו ישראלים רבים לתערוכה, אך למרות רמזים שנשמעו בנושא, עדיין לא ברורים הסדרי האשרות והאם הכניסה תתאפשר לכלל הנושאים תעודות זהות ישראליות. במידה וכן, יהיה בכך תקדים נוסף ביחסים בין המדינות. התיירות הישראלית, שצפויה להתפתח בעקבות העלייה במודעות הישראלית לאיחוד האמירויות כיעד תיירותי נחשק על רקע תערוכת האקספו, צפויה לתרום לחיזוק הקשרים האזרחיים בין העמים. ואכן, בצד הישראלי נראה כי מידת הסיקור של איחוד האמירויות בתקשורת גברה באופן משמעותי וההתעניינות לביקור בה גדלה בהתאם. שתי כתבות מגזין גדולות על המדינה התפרסמו השנה בידיעות אחרונות, לאחר שכתב המערכת התארח בה: אחת על [הקהילה היהודית](#), והשנייה על [דובאי כיעד תיירותי](#). הכתבות זכו לחשיפה גבוהה שהרחיבה את ההתעניינות הישראלית במדינה זו.

בעוד שעד ל-2019 היינו מורגלים לשמוע בעיקר על התיירות הישראלית למפרץ, בשנה החולפת התיירות התפתחה במידת-מה גם בכיוון ההפוך. בשנה זו חלה עלייה במספר הפניות מתושבי המפרץ לבקר בישראל. עיתונאים, פעילי רשת ונציגים אחרים מהמפרץ ביקרו בישראל במסגרת מספר משלחות רשמיות שארגן משרד החוץ. הרשתות החברתיות משמשות פלטפורמה נוספת בה נוצרים קשרים ומועברים מסרים בין העמים. הציורים, בכללם, משדרים מידה רבה של חיזור הדדי, על אף קולות הביקורת שממשיכים להיות דומיננטיים, גם ברשתות החברתיות. פעילים ברשתות החברתיות מאיחוד האמירויות כותבים באופן גלוי על תקוותם לחיזוק הקשר עם ישראל. הבלוגר חסן סג'ואני, למשל, מעלה לעיתים [מסרים בעברית](#) וזוכה לתגובות אוהדות של ישראלים. התפתחות זו מאפיינת גם את הקשר עם חלק ממדינות המפרץ השכנות. בדומה לשיתופי הפעולה הבין-דתיים, גם בפלטפורמה הווירטואלית אפשר להבחין בעניין הדתי ובעניין הלאומי אשר כרוכים זה בזה בשיח משני הצדדים.

ג. סיכום

ההתפתחויות של השנה האחרונה מעידות כי בכירים במדינה מעוניינים לקחת צעד קדימה ביחסים במידה הולכת וגוברת, אולם רק כחלק ממסגרת שיתופי פעולה רחבה יותר, שבה איחוד האמירויות לא תהא זו שפורצת את הדרך. הרצון האמירתי הוא להצטרף למהלך, לאחר שמדינות אחרות יכשירו עבורה את הדרך. בכך, ניתן לזהות שינוי במדיניות האמיריתית ביחס לתהליך השלום כמפתח לשיפור היחסים. אולם, כפי שנסקר במסמך זה, שכבת ההנהגה של איחוד האמירויות כוללת בכירים בעלי גישות שונות לסוגיה זו, ועד היום אין מדיניות אחידה בנושא. בפועל, אנו מזהים צעדי התקרבות רבים ומשמעותיים, המעידים על רוח חיובית ביחסים בין המדינות, אך הדרך לנורמליזציה עדיין רחוקה ותלויה בהחלטות דומות שיתקבלו במדינות המפרץ השכנות ובשינויים בזירה הפוליטית הישראלית התנועתית.

שיתופי הפעולה החדשים הנרקמים בין המדינות ברמה החברתית והתרבותית מלמדים על כניסתו של ממד עמוק יותר ביחסים ביניהן. לעומת ההזדמנויות המשתנות שאפיינו את היחסים עד 2018, הקשרים האזרחיים המתפתחים מעידים על שיתופי פעולה בעלי אופי ממושך יותר ועל עניין משותף ברמת העמים, ולא רק ברמת ההנהגות. אחת התופעות המעניינות בהקשר זה הוא החיבור בין הממד הדיפלומטי לממד האזרחי, כאשר "השגרירות הווירטואלית" של משרד החוץ הישראלי זוכה להדהוד חיובי בצד האמירתי וכאשר איחולי החגים של השגרירויות האמירטיות בעולם זוכות לתגובות נלהבות של ישראלים המברכים על קשר זה. השיח החיובי הניכר ברשתות החברתיות, הגישה הסובלנית של איחוד האמירויות ליהדות והעניין הרב שהיא מגלה בקשרים בין-דתיים, בנוסף להשתתפות הצפויה של ישראל באקספו והעניין הציבורי והתיירותי בישראל סביב זה – כל אלו מוסיפים נדבכים חדשים לקשר בין המדינות. במובן זה, שנת 2019 הייתה שנה רבת-התפתחויות ומשמעותית לחיוב בשיתופי הפעולה בין ישראל ואיחוד האמירויות.

ישראל-מרוקו: התחממות מלמטה למעלה

עינת לוי*

א. מבוא

במחקר "יחסי ישראל ומרוקו: שיתוף פעולה עם שורשים" שנכתב בשנת 2018 במסגרת פרויקט של מכון מיתווים על הפוטנציאל הלא-ממומש של יחסי ישראל עם מדינות ערב, תואר כיצד שיתוף הפעולה בין ישראל למרוקו הוא רחב היקף ומתבסס על שני יסודות מרכזיים: האחד, הקשר היהודי-מרוקאי שנמשך יותר מאלפיים שנה ושמאפשר קשרי תרבות המבוססים על זהות וערכים מרוקאים משותפים; והשני, שיתוף פעולה ביטחוני ומודיעיני בין המדינות, שהחל בסוף שנות ה-50' ונמשך עד עצם היום הזה. השילוב בין שני יסודות אלה מאפשר אמון הדדי וקרבה בין העמים. למרות זאת, מאז כישלון פסגת קמפ דייוויד ופרוץ האינתיפאדה השנייה באוקטובר 2000, ישראל ומרוקו אינן מקיימות ביניהן יחסים דיפלומטיים רשמיים. ואולם, שיתוף הפעולה ביניהן, ובעיקר הקשרים החמים שבין העמים, ממשיך להעמיק, אם כי באופן מוגבל לאור המבוי הסתום ביחסי ישראל עם הפלסטינים.

מאמר זה בוחן את שיתופי הפעולה הקיימים בין ישראל למרוקו, ואת השינויים שחלו בהם במהלך שנת 2019. הוא מתייחס לתחומים המדיני, ביטחוני, כלכלי ואזרחי, ומתאר בקצרה את ההתפתחויות בכל אחד מהם, במטרה למצוא מכנה משותף ולהצביע על מגמות. מטבע הדברים, שיתופי הפעולה בין המדינות בתחום הביטחוני-מודיעיני, על אף מרכזיותם, לא יזכו לתשומת לב רבה בנייר עקב אופיים החשאי.

ב. פירוט שיתופי הפעולה

התחום המדיני

ההתרחשויות המדיניות במהלך גיבושה של תכנית טראמפ ולקראת פרסומה השפיעו גם על מרוקו ועל אפשרות שדרוג היחסים שלה עם ישראל. מרוקו לקחה חלק בסדנה בבחריין, שהתקיימה ביוני 2019 ושבה הוצג החלק הכלכלי של תכנית טראמפ, אך **שלחה נציגים בדרג בינוני בלבד**. כך עשו גם מרבית מדינות ערב האחרות שהוזמנו לסדנה, וניכר כי הדבר מעיד על רצון לצאת ידי חובה. בנוסף, מרוקו סומנה על ידי הממשל האמריקאי וממשלת ישראל כאחת מכמה מדינות מפתח בעולם הערבי שעמן **יש עניין לקדם הסכמי אי-לוחמה**. ואולם, גם במקרה זה נותרה מרוקו מסויגת וזהירה כהרגלה.

במרץ 2019, סמוך לבחירות לכנסת, דווח בתקשורת כי נתניהו צפוי לבקר במרוקו, אולם **ממשלת מרוקו הכחישה את העניין**. אילו היה מתממש ביקור כזה, נתניהו היה זוכה בהישג מדיני משמעותי ומרוקו הייתה נתפסת כמי שסייעה לו בכך. מצב כזה היה מעורר ביקורת חריפה כלפי מרוקו מבית ומחוץ. בסופו של דבר, נתניהו לא ביקר במרוקו, אך האפשרות לביקור רשמי בממלכה עלתה פעם נוספת בדצמבר 2019. נתניהו נועד עם מזכיר המדינה האמריקאי מייק פומפאו בפורטוגל רגע לפני שהאחרון המשיך לפגישה עם מלך מרוקו ברבאט. על פי הדיווחים בתקשורת הישראלית, סדר היום של הפגישה ברבאט היה אמור לכלול נושאים כמו האיום האיראני וקידום יחסים רשמיים בין ישראל למרוקו. בסופו של דבר, קיצר פומפאו את ביקורו במרוקו ופגישתו עם המלך בוטלה ברגע האחרון. עד כה לא דווח מדוע כך קרה והאם התחממות ביחסי המדינות אכן עמדה על הפרק. התגובה הרשמית היחידה בנושא הייתה **הכחשה מצד בכירים אמריקאים**, שאף האשימו את התקשורת הישראלית בהדלפה שעניינה אינטרסים פנים-ישראלים ותו לא.

* עינת לוי היא חוקרת במכון מיתווים ועמיתת מחקר בפורום לחשיבה אזרחית. עינת היא יזמית, שנמצאת על הקו בין ישראל ומרוקו והקימה את "קונקשן למרוקו", במטרה להוות שגרירות אזרחית ובית לקשרים אזרחיים בין העמים. היא עמיתה בתוכנית למנהיגות בתרבות יהודית במכון מנדל.

התחום הכלכלי

שיתוף הפעולה הכלכלי בין ישראל למרוקו המשיך להתקיים באופן לא רשמי ודרך גורמים שלישיים (דוגמת חברות בינלאומיות). שיתוף הפעולה שמתקיים בתחום החקלאות, הגם שהמשיך להיות מועט בהיקפו, הוא רב-חשיבות לאור מרכזיות הענף בכלכלה המרוקאית. שיתוף פעולה זה כולל יזמי חקלאות ישראלים המקימים חוות פרטיות במרוקו, משמשים כיועצים לחקלאים שם או מייצאים למרוקו ציוד חקלאי מתקדם. מרוקו המשיכה לייצא לישראל מוצרי מזון כמו סרדינים, זיתים, ארגן ומוצרים מעובדים כמו קוסקוס.

תחום התיירות המשיך להיות הבולט מבין ענפי הכלכלה, כאשר מספר התיירים הישראלים אשר ביקרו במרוקו נע בין 30,000 ל-45,000 בכל שנה. בשנת 2019 התפתח גם ענף התיירות העצמאית מישראל למרוקו (FIT – Frequent Independent Traveler). אם בעבר המטייל הישראלי ביקר במרוקו בעיקר במסגרת טיולים מאורגנים, כיום ישראלים רבים נוסעים למרוקו גם באופן עצמאי. חלופה זו מאפשרת למי שמתכונת הטיול המאורגן פחות מתאימה לו, לטייל במרוקו בדרך עצמאית. היא מעודדת מפגש בלתי אמצעי עם החברה והתרבות המרוקאית. כמו כן, על רקע העלייה המתמדת במספר התיירים הישראלים המבקרים במרוקו, התפרסמו במהלך השנה האחרונה מספר דיווחים בתקשורת לפיהם חברות התעופה "אל על" ו"השטיח המעופף" מתכוונות להפעיל [קו תעופה ישרי](#) בין ישראל ומרוקו. פרסומים אלה מוטלים בספק כיוון שהודעה בדבר הטיסות הישירות בין המדינות, אשר אין ביניהן יחסים דיפלומטיים רשמיים, הגיעו מטעם חברות התעופה ואמצעי התקשורת, ולא נתמכו בהתייחסות של גורם מדיני רשמי או בהסכמים.

מבחינת התיירות ממרוקו לישראל המצב נותר עגום למדי, שכן [מספר](#) התיירים שהגיעו בכיוון זה במהלך שנת 2019 היה כ-3,000 בלבד. מספר זה דומה למספר התיירים המרוקאים שביקרו בישראל בשנים 2017 ו-2018. המספר הזעום של התיירים המרוקאים המגיעים לישראל נובע גם משורת החסמים הביורוקרטיים והכלכליים העומדים בפניהם. ההליך הנדרש מהם מסובך, מורכב, יקר ולעיתים מצריך מספר נסיעות מחוץ למרוקו לשם הסדרת ויזה לישראל.

התחום האזרחי והתרבותי

ברמה האזרחית היחסים המשיכו להיות חמים ולהעמיק על אף היעדר יחסים רשמיים בין המדינות. מדובר ביחסים שמבוססים לפני הכול על ערכים, זהות ותרבות מרוקאית משותפת. שיתופי פעולה אזרחיים מתקיימים בעקביות ובהתמדה בתחומים כמו מורשת יהודית מרוקאית, מוזיקה, קולנוע, אמנות, ספורט, חינוך ומחקר. חלק זה יסקור בקצרה את האירועים הבולטים, מיני רבים, שהתרחשו במהלך שנת 2019. היחסים האזרחיים הענפים מתאפשרים בשני מרחבים: האחד, הפיזי שכולל את מרוקו, ישראל והתפוצות המרוקאיות ברחבי העולם. יהודים ומוסלמים ממוצא מרוקאי נפגשים ופועלים יחד בזכות הניידות הגבוהה המאפיינת את תקופתנו, אשר הופכת את העולם לקטן מתמיד. לכך תורמים קשרי התיירות המאפשרים תנועה אנושית עקבית בין ישראל ומרוקו, בין אם בקבוצות או כמטיילים עצמאיים. לצד המרחב הפיזי, קיים מרחב נוסף מקביל – המרחב הווירטואלי – המעודד קשרים חדשים, תחזוק קשרים קיימים, שיח משותף ונראות. קבוצות וקהילות הפועלות ברשתות החברתיות מחברות יחד את יוצאי מרוקו סביב געגוע משותף. דוגמה לכך [הן קהילות התייעוד הווירטואליות](#), הפועלות למען תיעוד ושימור המורשת היהודית של ערים וכפרים במרוקו. בולטת במיוחד פעילותה של [קהילת יוצאי העיירה דמנאת](#), אשר ביקרו יחד בעיר דמנאת פעמיים, ובמהלך ביקורם נפגשו עם ראש העיר ובכירים נוספים, התוו יחד תכניות לשיקום בית הקברות היהודי ולקיום כנס בינלאומי ליוצאי העיר, אשר יתקיים בחודש ספטמבר בדמנאת עצמה. השימוש במרחב הווירטואלי מאפשר לאחד קהילה שהתפזרה וקצת נשכחה במרחב אלטרנטיבי, המאפשר לעבור מגעגוע נוסטלגי לאחריות קהילתית ולפעולה משותפת.

הקהילה היהודית שנותרה במרוקו מקיימת חיים יהודיים מלאים ועשירים מבחינה תרבותית ומהווה את אחד מיסודות הקשר האזרחי עם ישראל. על אף מספר היהודים שהולך וקטן עם הזמן (כיום נותרו במרוקו כ-2,500 יהודים בלבד), במהלך השנה החולפת נרשמו בקרב הקהילה היהודית מספר אירועים שזכו לתהודה ציבורית ושמעידים על התעוררות: באפריל 2019, מונה הרב יאשיהו פינטו כאב בתי הדין

הרבניים במרוקו, מינוי השקול למינוי רב ראשי. באותו חודש, פרסם מלך מרוקו [החלטה לפיה יש לערוך בחירות למוסדות הקהילה היהודית](#). בחירות אלה לא התקיימו מזה 50 שנה והן אמורות לספק מענה לבעיית הריכוזיות של מוסדות הקהילה היהודית ולעורר בה התחדשות חשובה. כמו כן, אירועים בעלי אופי יהודי קיבלו השנה במה ממלכתית, באמצעות סיקור נרחב בתקשורת ובנוכחות מצד גורמים רשמיים. כך, בדצמבר 2019 אורגן על ידי חב"ד טקס הדלקת נרות חנוכה מפואר בקזבלנקה, שבו לקחו חלק יותר מ-700 משתתפים. האירוע המיוחד סוקר בתקשורת המרוקאית, לרבות בערוץ הטלוויזיה הממלכתי "2M". כמו כן, באותו חודש נפטר ד"ר ארמנד גיגי, נשיא הקהילה היהודית של הערים פאס, אוג'דה וצפרו. הלווייתו שודרה בשידור ישיר בטלוויזיה המרוקאית ונכחו בה גורמים רשמיים רבים שבאו לחלוק לו כבוד אחרון.

אירוע בין-דתי נוסף התרחש במרץ 2019, עם הגעת האפיפיור פרנציסקוס לביקור היסטורי במרוקו. המלך והאפיפיור נועדו בארמון ברבאט, וחתמו יחד על "[קריאת אל-קודס](#)". במטרה לקדם את אופייה וזהותה הייחודיים של ירושלים כעיר רב-תרבותית ובין-דתית. הביקור נועד כדי לחזק את מעמדו של מחמד השישי כאלטרנטיבה מתונה למנהיגות אסלאמית ובמקביל לשדר מסר של פיוס לתושבי אירופה הנוצרים והמוסלמים. ואולם, הקריאה החשובה לסובלנות בין-דתית נעשתה בהיעדר נציג יהודי.

בזירת הקולנוע, נרשמו בתקופה האחרונה שני אירועים מרכזיים שעלו לכותרות: הראשון אירע על רקע פסטיבל הסרטים הבינלאומי בחיפה, שבתכניתו שולבו שלושה סרטים ממרוקו: "ראזיה" של הבמאי נביל עיוש, "סופיה" של הבימאית מרים בנמבארק, ו"ללא בית" של הבימאית נרג'יס נג'אר. כשבוע לפי תחילת הפסטיבל החלו להישמע מצד תנועות החרם במרוקו [קולות מחאה נגד השתתפות הסרטים](#). כתוצאה מהמחאה, בוטלה הקרנת "ללא בית", אך שני הסרטים האחרים הוקרנו כמתוכנן והאולמות היו מלאים עד אפס מקום. במקרה של הסרט "ראזיה" נמצא מענה יצירתי למחאה, כשלפני ההקרנה הוצג סרט קצר בנושא פלסטיני-ישראלי. בנובמבר 2019, הוקרן בבכורה חגיגית בפסטיבל הסרטים הבינלאומי במראקש הסרט "בעיניך אני רואה את המדינה שלי" של הבמאי כמאל השקאר. הסרט מתעד את מסע השורשים מירושלים למרוקו של נטע אלקיים ועמית חי הכהן, שני יוצרים ומוזיקאים צעירים מישראל. סרט זה הצליח לעורר שיח על סיפור העקירה והגעגוע של יהודי מרוקו למולדתם וכיצד עקירתם השפיעה על המוסלמים שנותרו במרוקו. הסרט זכה [לסיקור נרחב בתקשורת המרוקאית](#) ותואר כיצירה קולנועית שמרחיבה את גווי התרבות המרוקאית ומנכיחה בה את הקול היהודי. לצד הסיקור החיובי הועלתה ביקורת מצד תנועות החרם ותומכיהן, שהציגו את הסרט כביטוי לנורמליזציה תרבותית עם ישראל, אך זו נותרה שולית. בסופו של יום, זירת הקולנוע נותרה מרחב המאפשר מפגש ושיח בין ישראלים למרוקאים סביב ערכים וזהות מרוקאית משותפת.

מוזיקאים ויוצרים ישראלים ומרוקאים הופיעו יחד על אותן במות במסגרת אירועים ופסטיבלים במרוקו, בישראל וברחבי העולם. כך, באוקטובר 2019 התקיים בעיר אסווירה הפסטיבל האנדלוסי ה-16, שבמסגרתו הופיעו יחד יוצרים, אמנים ומוזיקאים יהודים ומוסלמים. טקס הפתיחה נערך בארבע שפות שאחת מהן הייתה עברית. כשבועיים לאחר מכן, בנובמבר 2019, הופיעה בישראל להקת "נשות טטואן" (Les Femmes De T'touan) במסגרת אירועי [פסטיבל מדטרנה](#) ומופעי Judeo-Araab באשדוד. הלהקה מטטואן אף התראיינה בתכנית הרדיו "קפה גיברלטר" המשודרת בתאגיד "כאן". לא חלף זמן רב, ובראשית דצמבר 2019 [הופיעה התזמורת האנדלוסית הישראלית מאשדוד בקזבלנקה](#), במסגרת אירועי פסטיבל "אנדלוסיאט", וזאת על אף מחאות שקראו לביטול המופע. להבדיל ממוזיקאים ישראלים המופיעים במרוקו באופן עצמאי ואינם מייצגים את מדינת ישראל, התזמורת האנדלוסית הישראלית של אשדוד זכתה ב-2017 למעמד של תזמורת לאומית לצדה של התזמורת האנדלוסית.

בנובמבר 2019, לאור סבב הסלמה ישראלי-פלסטיני בעזה בעקבות חיסול אבו אל-עטא, בוטלה הופעתו של מרוואן חאג'י, זמר אנדלוסי מפורסם ממרוקו שהיה אמור להופיע לצדו של הפייטן חיים לוק במסגרת פסטיבל העוד בירושלים. הפרסומים במרוקו בדבר ההופעה המשותפת המתוכננת גררו ביקורת כלפי הזמר בטענה שבזמן שעזה מותקפת הוא רואה לנכון להופיע בירושלים. בסופו של דבר, ההופעה בוטלה והזמר אף הכחיש כל כוונה להופיע בישראל.

מרוקו, בניגוד למדינות אחרות באזור כמו תוניסיה ואלג'יריה, בחרה לקבל את התנאים שהציבו איגודי הספורט הבינלאומיים, שלפיהם עליהן לאפשר למתחרים הישראלים להתחרות עם דגל ישראל על בגדיהם. בתמורה להסכמה זו מרוקו זוכה לארח תחרויות ואירועי ספורט בינלאומיים ונהנית מהיתרונות המתלווים לכך כמו הכרה בינלאומית, הכנסות מתיירות ספורט ומיתוגה כמדינה מארחת. בתחום הג'ודו ניתן לציין את תחרות הג'ודו גראנד פרי שהתקיימה במראקש במרץ 2019 ובה התחרו עשרה ספורטאים מישראל. מעבר לכך שהתחרו עם דגל ישראל על בגדיהם, תמנע נלסון לוי וגפן פרימו זכו במדליית ארד ובמעמד הענקת המדליות התנוססו דגלי ישראל לעיני כל.

ג. סיכום

בנקודת הזמן הנוכחית, אין ככל הנראה היתכנות לקידום יחסים רשמיים בין ישראל למרוקו. זאת, בעיקר בגלל המשך המבוי הסתום ביחסים עם הפלסטינים וחוסר הוודאות הפוליטית בישראל. ואולם, למרות זאת, חלה בשנת 2019 עלייה בשיח המדיני והתקשורתי על האפשרות שכך יקרה ועל הנכונות האמריקאית לפעול לקדם זאת. התגובה המסויגת והזהירה של מרוקו ליוזמות האמריקאיות (כולל תכנית טרמפ) מלמדת שמרוקו אינה רוצה להצטייר כמי שעורקת מהמאמץ האמריקאי אך שהיא גם מודעת היטב למגבלותיו ולהשלכותיו עליה.

לצד הגבולות הצרים של שיתוף הפעולה בתחום המדיני, ממשיך לבלוט בעומקו שיתוף הפעולה התרבותי והאזרחי בין העמים, המקיימים ביניהם קשרי תפוצות. קשרים אלה מבוססים על תרבות, זהות, וערכים מרוקאים משותפים ומתאפשרים הודות לקשר היהודי, לתנועה האנושית העקבית של תיירים ישראלים המבקרים במרוקו ולשיח המשותף במרחב הווירטואלי. יחד עם זאת, לאור המשך הסכסוך הישראלי-פלסטיני ותנודותיו, קשרים אלה ממשיכים להיות מוגבלים ביכולתם להעמיק ולהתרחב.

תהליך מדיני משמעותי מול הפלסטינים יאפשר ויקל על היחסים בין המדינות להפוך לרשמיים ולקשרים בכל התחומים לממש את הפוטנציאל שלהם. בשנות ה-90, במקביל לתהליך השלום, פתחו המדינות נציגויות זו אצל זו, והדבר יכול לקרות שוב. חשוב לזכור שלמרות שבמרוקו מולך מלך, החלטותיו אינן מנותקות מעמו והן במידה רבה משקפות את דעת הקהל המרוקאית ברוב הנושאים שנמצאים על סדר היום. הציבור במרוקו תומך בהקמת מדינה פלסטינית וקשה לו לקבל בברכה קשרים מדיניים פומביים עם ישראל. חידוש תהליך השלום יקל על הסרת חסם זה, ויאפשר לישראל ומרוקו לקדם תשתית מוסדית ורשמית לשיתופי הפעולה ביניהן.

ישראל-עיראק: בין אתגר ביטחוני להתקרבות אזרחית

ד"ר רונן זיידל*

א. מבוא

סוף שנת 2019 עמדה בסימן הפגנות מחאה נרחבות ומתמשכות ברחבי עיראק, שהחלו באוקטובר. מרכז ההפגנות היה בבגדאד, והן כוונו נגד האליטה הפוליטית השלטת והמדינה העומדת מאחוריה: איראן. בסוף נובמבר התפטר ראש הממשלה, עאדל עבד אל-מהדי, ונכון לתחילת 2020 עדיין לא נמצא לו מחליף. כתוצאה מכך, עיראק הרשמית נמצאת בוואקום פוליטי וכל ממשלה שתקום תחשב לממשלה זמנית. ממשלה כזאת לא תהיה מקובלת על חלק ניכר מהאוכלוסייה ותזכה לתמיכה בעיקר מצד האליטה הפוליטית המוחלשת.

במחקר שנכתב בשנת 2018 על יחסי ישראל-עיראק, במסגרת פרויקט של מכון מיתווים על הפוטנציאל הלא-ממומש של יחסי ישראל עם מדינות ערב, הודגש כי לא צפויה התקרבות בין עיראק הרשמית וישראל. הטענה המרכזית בו היתה כי יחסי שתי המדינות אינם מושפעים כמעט ממצב הסכסוך הישראלי-פלסטיני או הישראלי-ערבי וכי הגורם המשפיע על היחסים הוא הסכסוך בין ישראל (ואולי גם ארה"ב) ואיראן. אירועי החודשים האחרונים הוכיחו כי כך הדבר. איראן ומשתפי הפעולה שלה מקרב השלטון בעיראק מאשימים את המערב וישראל בליבוי ההפגנות. בקרב המיליציות השיעיות, נושאי הדגל של שיתוף הפעולה עם איראן בעיראק, חלה החרפה במלל האנטי-ישראלי, אפילו עוד טרם פרוץ ההפגנות. במצב עניינים מקוטב זה, מתחזקת מגמה נוספת שהובלטה במחקר הקודם – סולידריות רחבה בין מספר גדל של עיראקים לישראלים סביב נושא העוינות לאיראן והקשר לעבר היהודי, שבה לידי ביטוי ברשתות החברתיות. משרד החוץ הישראלי וגורמים פוליטיים בכירים אחרים תרמו רבות לחיזוק מגמה זו השנה. מאמר זה סוקר את השינויים שחלו במהלך 2019 במאפייני שיתוף הפעולה בין ישראל ועיראק, ומתייחס לתחומים המדיני, ביטחוני, כלכלי ואזרחי.

ב. פירוט שיתופי הפעולה

בתחום המדיני, לא חלו בשנת 2019 שינויים משמעותיים ביחסים בין המדינות. לפני פרוץ ההפגנות, חזר שר החוץ העיראקי מחמד סעיד אל-חכים, אישיות חסרת חשיבות בממשלה היוצאת, על עמדת מדינתו התומכת ביוזמת השלום הערבית. לפני כן, ביולי 2019, צוטט שגריר עיראק בארה"ב ד"ר פריד יאסין, ללא ידיעתו, כמי שסבור שבין עיראק לישראל אמורים להיות יחסים (אולם מבין שהדבר אינו ריאלי במצב הנוכחי).

מנגד, במהלך שנת 2019 חלה עליית מדרגה בהתייחסות הישראלית אל עיראק כאל אתגר בטחוני. ישראל רואה בעיראק חוליה חשובה במסלול העברת נשק בליסטי ואחר מאיראן אל החזית עם ישראל. ישראל עוקבת בדריכות אחר הקמת הבסיס הצבאי באלבו כמאל שבסוריה, סמוך מאד לגבול עם עיראק. ראש הממשלה בנימין נתניהו ובכירים במערכת הביטחון התייחסו לעיראק כאל אתגר ביטחוני, אחרי שנים של התעלמות מהמדינה. בקיץ 2019 בוצעו מספר תקיפות מזל"ט, המיוחסות לישראל, נגד בסיסי המיליציות השיעיות בבגדאד ובעומק השטח העיראקי, והיו הרוגים. קודם לכן, תקפה ישראל מספר פעמים מבלי לקחת אחריות, יעדים של המיליציות העיראקיות בשטח סוריה וגרמה לאבדות בנפש. התקיפות בעומק שטח עיראק הן הראשונות מאז תקיפת הכור העיראקי בשנת 1981. ממשלת עיראק עמדה במצב מביך: היא הוצגה כחלשה מכל הכיוונים. האמריקנים דרשו ממנה להפסיק להעלים עין מההתחמשות האיראנית בשטחה, ואילו איראן והמיליציות דרשו שתגיב למתקפות בשטחה. הממשלה העיראקית מינתה ועדת חקירה שקבעה, באיחור רב, כי ישראל אחראית לתקיפה. אולם לא התחייבה להגיב. המיליציות מצידן החלו לנהל "חשבון דמים" עם ישראל והחריפו את טון ההתבטאויות נגדה. האוכלוסייה העיראקית, ברובה, גינתה את האופן שבו איראן הופכת את עיראק לזירת התגוששות שלה עם ארה"ב וישראל. בשולי

* ד"ר רונן זיידל הוא חוקר עיראק במרכז דיין שבאוניברסיטת תל אביב וחבר צוות חשיבה במכון מיתווים.

השיח, ועוד לפני גל ההפגנות, הופיעו ברשתות החברתיות גם ביטויי שמחה על הפגיעה במיליציות השנואות.

החבל הכורדי אינו משתתף בהפגנות ברחבי עיראק, אך הוא מושפע מהן בהיותו תלוי בנעשה בבגדאד. לפני תחילת ההפגנות באוקטובר 2019, הצליח הממשל הכורדי, שעדיין נתון לשליטת משפחת ברזאני וה"מפלגה הדמוקרטית הכורדית" לגבש מערכת יחסים טובה עם ממשלת עאדל עבד אל-מהדי, למרות נטייתה הפרו-איראנית הגוברת של ממשלה זו. הכורדים מובילים מערכה ל"תיקון הנזקים" בעקבות משאל העם שערכו בספטמבר 2017 בשאלת עצמאות החבל. הם מנסים למקסם מחדש את מקומם ומעמדם בעיראק כחבל אוטונומי. עבד אל-מהדי היה עבורם שותף קשוב יותר מאשר קודמו, חידר אל-עבאדי. על רקע זה יש לנתח ולהבין גם את ההתקרבות בין משפחת ברזאני והאיראנים. עדות לכך ניתן למצוא בקיומם של טכסי אזכרה שנערכו לקאסם סולימני ברחבי כורדיסטן בחסות הממשל המקומי ובהשתתפות בכירי המפלגות הגדולות. תהליך זה תרם באופן מובן להנמכת דרג הקשרים של הכורדים עם ישראל. השנה לא היו ביקורים משמעותיים של אישים כורדים בישראל או הצהרות מעניינות בנוגע ליחסים. מזווית זאת ניתן גם לקבוע כי השנה "גילתה" ישראל הרשמית את עיראק הערבית, בעוד שבשנים קודמות הצהרות ההזדהות הישראליות היו בעיקר עם הכורדים ועם שאיפותיהם.

בדומה לתחום המדיני, גם בתחום הכלכלי לא נצפו שינויים מרחיקי לכת, ועדיין אין יחסים בין שתי המדינות. לאחר הפגנות המים בבצרה בקיץ 2018, נשקלה במשרד החוץ הישראלי האפשרות לסייע לעיראק, ובייחוד לבצרה, בתחום זה על בסיס עזרה הומניטרית וניסיון לטפל בבעיה התשתיתית, אולם לא נמצאו לכך אפיקים מתאימים. נבחנה גם אפשרות לסייע בפיתוח תעשיית הייטק בעיראק. אחד האקורדים המלווים את גל ההפגנות הוא היוזמה להתנתק מאספקת סחורה איראנית, המציפה את השווקים העיראקים וחונקת את החקלאות והתעשייה, ולעודד את הייצור המקומי. במצב זה, עיראק לא תהיה פתוחה לייצוא ישראלי, אולם יתכן שייבוא צנוע של מוצרים עיראקיים ייחודיים (וגם איכותיים זולים) יסייע בעתיד לרקמת קשרים כלכליים בין המדינות. על פי הוראת קבע של משרד הכלכלה הישראלי משנת 2003, המתחדשת מידי חצי שנה, עיראק מוחרגת מהגדרתה כמדינת אויב וניתן לסחור עמה.

כפי שהודגש במחקר שפורסם ב-2018, דווקא בתחום האזרחי (התרבותי-זהותי) ישנו פוטנציאל לביסוס יחסים בין ישראל ועיראק. הודגשה החשיבות הרבה של הממד היהודי ברקמת קשרים, ובהיותו אפיק "לגיטימי" יותר, מהבחינה העיראקית, לקשר עם ישראלים. שתי יוזמות מעניינות עמדו על הפרק בתחילת 2019: (1) יוזמה של אדוין שכר, סגן יו"ר הפדרציה של יהודי אירופה, יהודי בריטי יליד עיראק, שניסה לקדם את החזרת האזרחות העיראקית לכל יהודי עיראקי שיהיה מעוניין בכך. יוזמתו זכתה להד חיובי בדעת הקהל העיראקית, אולם לא הגיעה אל הפרלמנט והממשלה; (2) יוזמה לאפשר ביקורי יהודים ממוצא עיראקי, בעלי דרכון ישראלי, בעיראק לפי ה"מודל התוניסאי", כלומר רק סביב ארוע דתי יהודי חשוב (חג שבועות) ולא במהלך כל השנה. גם יוזמה זאת לא קודמה.

יחד עם זאת, מגמת התפתחות היחסים בין מספר גדל והולך של עיראקים וישראלים נמשכה. הצמרת הפוליטית של עיראק אמנם כבולה לאיראן בנושא היחס לישראל, אך לא מנעה בחינת מודל חדש של יחסים: "הכשרת לבבות" מלמטה, במודל של עם-לעם. מגמה זאת נמשכה ואף התגברה לאחר תחילת ההפגנות. באופן פרטי, דרך הרשתות החברתיות ובביקורים נדירים, עיראקים רבים מביעים רצון שארצם, לאחר שיחול בה שינוי המיחול, תכונן יחסים עם ישראל. הם גם מתחננים שישראל תפעל לטובת העם העיראקי ומתכוונים שתפגע באיראן. מצד שני, בשל טענת השלטונות כי המפגינים נתמכים וממומנים על ידי ישראל, אין בהפגנות הבעת הזדהות פומבית עם ישראל. ואולם, התבטאויות אנטי-ישראליות בהפגנות הן שוליות ביותר.

מגמה זאת זכתה השנה לגיבוי בולט בישראל עם הצטרפות משרד החוץ הישראלי לעשייה באופן משמעותי הרבה יותר מאשר בעבר. קבוצת הפייסבוק הייחודית לשיח עם העיראקים "ישראל בלהג העיראקי" (إسرائيل باللهجة العراقية), הראשונה המיועדת לשיח עם בני מדינה ערבית מסוימת ושאותה השיק משרד החוץ בשלהי 2018, תפסה תאוצה רבה במהלך שנת 2019. נכון לראשית 2020, הקבוצה [מונה](#) כבר כ-273 אלף עוקבים. לאחר פרוץ גל ההפגנות בעיראק, הביע הדף אהדה חד-משמעית למפגינים ואלה הגיבו בהערכה, ומספרם עלה. במהלך שנת 2019 ביקרו בישראל, כאורחי משרד החוץ, ארבע

משלחות מעיראק, ובמשלחת ערבית אחרת נכללו משתתפים עיראקים. לאחר הדלפת הביקורים באפריל, על ידי משרד החוץ, החל דיון בעיראק בשאלת הנורמליזציה (تطبيع) עם ישראל. המיליציות נקטו את הקו הקיצוני ביותר ובהיותן חמושות, האזינו להן. בתחילת ספטמבר התפרסמה בפייסבוק רשימת עיראקים שהואשמו בפעילות למען נורמליזציה עם ישראל וביניהם פרשנים פוליטיים, חוקרים אקדמיים ואינטלקטואלים. ככל הידוע, איש מהם לא היה מעורב בקשרים עם ישראלים ולא קרא לנורמליזציה. בספטמבר העלה עיתונאי תומך המיליציות פוסט מאיים שעסק בהשתתפותם המתוכננת של אנשי רוח עיראקים בכנס בלונדון בנושא יהודי עיראק שבו השתתפו גם ישראלים. האיום המופנה כלפי עיראקים אשר נפגשים עם ישראלים הוא רציני ומוחשי.

ביולי 2019 נרשמה קפיצת מדרגה נוספת: שר החוץ ישראל כץ פרסם ברכה כללית לעם העיראקי. השר הביע רצון לראות את הגברת שיתוף הפעולה בין ישראל לבין העם העיראקי. הפנייה לעם העיראקי נועדה לעקוף או להימנע מפנייה לממשלת עיראק. ב-4 נובמבר, לאחר תחילת גל המחאה, פרסם השר כץ הודעת תמיכה ב"עם העיראקי" ודרישותיו הצודקות. ב-8 בדצמבר, גינה ראש הממשלה נתניהו את הטבח שבצעו המיליציות במפגינים בבגדאד והאשים את איראן באחריות לו. הדרגים הבכירים בישראל רואים בהפגנות הזדמנות לנגח את איראן, אך זה לא מבטל את העובדה שישראל היא המדינה האזורית היחידה עד כה שהביעה הזדהות עם המפגינים ודרישותיהם.

ג. סיכום

במחצית השנייה של שנת 2019, הפכה עיראק לאתגר ביטחוני עבור ישראל כחוליה בציר העברת נשק איראני לאזורי החזית. לראשונה מאז התקפת הכור בשנת 1981, הותקפו יעדים עיראקים בעומק שטח עיראק וממשלתה הטילה את האשמה באופן רשמי על ישראל. מנגד, מגמת הסולידריות ההדדית בין עיראקים לישראלים נמשכה ולאחרונה קיבלה גיבוי מישראל הרשמית, על רקע גל ההפגנות במדינה. דרגים בכירים בישראל הביעו תמיכה בדרישות המפגינים העיראקיים, תוך הבנה של הרגש האנטי-איראני שעומד מאחורי ההפגנות.

עיראק עומדת היום בפני פרשת דרכים שתשפיע בוודאות על היחסים עם ישראל. אם ידוכאו ההפגנות, בסיוע איראני פעיל, תהפוך עיראק ל"מדינת החסות" האיראנית הראשונה באזור. במצב זה, כאשר השולט האמיתי בבגדאד יהיה מפקד כוח "אל-קודס" של משמרות המהפכה, יכולת ההתנגדות של ממשלת הבובות בבגדאד לדרישות איראניות, למשל בתחום הצבאי, תהיה מצומצמת ביותר. ההשלכות יורגשו בעיקר בתחום הבטחוני. איראן תוכל, למשל, לנייד באין מפריע ציוד בליסטי לעבר סוריה ואולי אף להשתמש בעיראק כמקור לשיגורים.

אם הסטטוס קוו בין הממשלה למפגינים יימשך לאורך זמן, תיחלש הממשלה, שכבר כעת נאלצת להישען על איראן כמקור התמיכה היחיד שלה. הלגיטימיות המעטה שלה תיעלם. עיראק תשקע במצב של שיתוק פוליטי ותעסוק בעצמה, ותאבד עוד יותר מחשיבותה כגורם ויעד לשיפור יחסים עם ישראל. לעומת זאת, אם יצליחו המפגינים להפיל את המשטר בעיראק, תיווצר הזדמנות עבור ישראל. הרגש האנטי-איראני העמוק מאחורי ההפגנות יוביל את שליטי המדינה החדשים הרחק מטהראן. עיראק החדשה תחפש בעלות ברית אזוריות שיכבדו את השינוי שהתחולל בה, וזה עולה בקנה אחד עם האינטרס הישראלי.